

MOĞOL İSTİLÂSIYLA İLGİLİ ÇİN KAYNAKLARI VE Sİ SHI Kİ'YE GÖRE HÜLÂĞÛ'NUN BATI SEFERİ

H.Ahmet ÖZDEMİR*

ACCORDING TO THE CHINESE SOURCES HULAGU'S CAMPAIGN IN THE WEST.

The Mongol Invasion was recorded by the historians of the all countries in which Mongols had occupied. In addition to the Muslim, Armenian, Russian and Georgian historians, there were Chinese colleagues who wrote on this event. In this article, we deal with the main Chinese sources concerning the Mongol invasion in general and Si Shi Ki mentioning about the Hulagu's occupation in particular. Hulagu Khan, grandson of Genghis Khan and the first khan of the Ilkhanate of Persia, was dispatched by his brother Mangu in 1255 to accomplish the destruction of the rest of Muslim territories in south-western Asia. Thus the second Mongol invasion had begun after the Genghis Khan's conquests. An envoy from Mongol Khan Mangu to his brother Hulagu soon after the latter's conquest of the Abbasid Chaliphate (1258), set up in the year 1259 and returned in 1260. The name of this envoy, a Chinese, was Ch'ang Te. After his return, the report of his journey was taken down by Liu Yu. Ch'ang Te's Si Shi Ki is considered partly as a travel diary and partly as a "second-hand" account of Hulagu's campaigns in the West.

Moğol istilâsı hakkında bilgi veren tarihi kaynakların büyük kısmı kurulan imparatorluğun kapladığı alanın genişliğiyle orantılı bir çeşitlilik gösterir.¹ İstilâ, Moğollarca zapt ve tahrip edilen bütün ülkelerin tarihçilerince işlenmiştir. Hattâ bazı araştırmacılar Moğol istilâlarının dünya tarih yazıcılığının başlangıcını temsil ettiğini iddia ederler. Bunlara göre dünyadaki belli başlı medeniyetler arasındaki ilk etkileşim süreci bu istilâlar sırasında gerçekleşmiştir.² Bu konuda daha ziyade İslâm³ ve Çin⁴, bazen de Ermeni kaynaklarına⁵ ve diğer bazı milletlerin tarihlerine⁶

* Yrd.Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi.. haozdemir@hotmail.com

¹ Nitekim bu husus pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Mesela bk. Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 39-40; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, (ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), I-XXX, VIII, s. 235-255, Ankara 2002, VIII, 235.

² Bk. S. A. M. Adshhead, *Central Asia in World History*, Bassingtoke 1993, s. 5, 53.

³ İslâm kaynakları hakkında bilgi için bk. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâğû İstilâları*, İstanbul 2005.

⁴ Yazımın ilerleyen satırlarında tanıtılacaktır. Si-ma Qian'in adındaki tarihinin Çincesi "Shiji" olan "Tarihinin Kayıtları" şeklinde çevirebileceğimiz Çin'deki Han Hanedanı'nı anlatmayı planladığı 130 (yüztüz) ciltlik M.Ö. 1700'lü yıllardan yaklaşık M.Ö. 100 yılına kadarki tarihi dönemi kapsayan eserinin Çin'deki hanedan tarihçiliğini başlatması ve ondan sonra bir gelenek halinde her hanedanın kendi resmi kayıtlarını oluşturmasına dair bk. <http://pc12.soc.metu.edu.tr/bolum/bolumo32.htm> (30/03/2005).

müracaat etmek gerekir. Dönemin kaynakları karşılaştırmalı ve eleştirel yaklaşımla yazılmış bir çok çalışmanın konusu olmuştur.⁷

Moğol zulüm ve tahribatını renkli tasvirlerle anlattığı kabul edilen Çinlilerin, Moğollar hakkındaki fikirleri, istilâ ve tahribata uğramış diğer milletlerin tarihlerine kıyasla daha tarafsız sayılmaktadır.⁸ Söz konusu görüşü dile getirenlerin tespitlerine göre Çinliler eski kültürlerine olan bağlılıklarına rağmen göçebelerin hal ve tavırlarındaki sadeliği beğenirlerdi.⁹ Bu gibi hallerde Çinlilerin Moğollar hakkındaki görüşleri, klasik Avrupa yazarlarının Cermenler ve İskitler hakkındaki görüşlerini hatırlatmaktadır: “Onlarda (Moğollar) en eski çağların hal ve tavırlarının izleri kalmıştır. Onlara yazılı bilgi bırakılmamıştır. Onlar asırlarca kaygısız ve kendi hallerinde yaşamışlardır.”¹⁰

Çin kaynaklarıyla alakalı bugüne kadar yapılmış en önemli çalışmalardan birinin sahibi olan Bretschneider’in tespitlerine göre Moğol tarihine dair en eski notlardan meydana gelen Si yu lu (Batı seferi kayıtları) Ye-lü Ch’u ts’ai tarafından

→ →

⁵ Ermeni kaynaklarının tanıtım ve tahlilleri için bk. Hrand D. Andreasyan, “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *İÜFTD*, İstanbul 1949, s. 95-118. Ayrıca bk. Gürsoy Solmaz, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçaları)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 14 (2000), s. 213-270, Erzurum 2000.

⁶ Mesela Rus tarihlerine ve kayıtlarına bakmak gerekir. Rus yıllıklarından öğrendiğimize göre Rus prensler, hattâ grandükler, ülkelerinin işgal ve istilâsını önlemek için Karakurum’a gitmek zorunda kalyorlardı. Bunlardan Grandük Yaroslav böyle bir yolculuktan dönerken 1246’da Moğol çölünde ölmüştür. Bk. Emil Bretschneider, *Medieval resarches from Eastern Asiatic sources : fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*, (ed. Fuat Sezgin), I-II, Frankfurt 1996, I, 5.

⁷ M. Chang Chih Yi, “Bibliyography of Books and Articles on Mongolia”, *Asian Affairs*, c. XXXVII, sy. 3-4, s. 298-330, Germany 1950; Tung-li Yuan, *China in Western Literature*, Yale University 1958; David Morgan, *The Mongols*, New York 1986, Denis Sinor, “Notes on Inner Asian Bibliyography-IV”, *Journal of Asian History*, c. XXIII/1, s. 26-79, Wiesbaden 1989; Harriet T. Zurndorfer, *China Bibliyography: A Research Guide to Reference Works about China Past and Present*, Leiden 1995; Béatrice Forbes Manz, “Mongol History Rewritten and Relived”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sy. 89-90 (1997), s. 129-149.

Moğol devri seyyahları ve eserleri dahil M.Ö. 138’den M.S. 1693’e kadar İpek Yolu boyunca seyahat etmiş Çinli gezginlerin seyahatnamelerini bir arada görmek için bk. <http://www.silk-road.com/artl/srtravelbib.html> (01/04/2005).

⁸ Moğol tarihine farklı dönemlerde farklı gözle bakıldığı bir gerçektir. Önceleri Moğol imparatorluğunun iki ucunda Çin’de ve Rusya’da görülmeye başlayan Moğol karşıtı tavırlar daha sonra Osmanlı tarihi yazımında (başlangıç döneminden sonra) ve Cumhuriyet devrinde kısmen flu tarzda hissedilmiştir. Daha çok Moğol devri tahripkârlığı şeklinde nitelenebilecek bu karşıtlık, XX. yüzyılda çeşitli ülkelerde yaygınlık kazansa da, 1975’lerden sonra tarihçilerin bu dönem hakkındaki görüşlerinde büyük değişimler meydana gelmiştir. Değişimin sebepleri, çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinde etkin olmalarıyla yeni bir dünya düzeni anlayışının doğması, tarih yazımında “dünya sistemi”nin geçerli bir kavram olarak kullanılması (1974) ile “küreselleşme” kavramının önem kazanması (1986) şeklinde özetlenebilir. Hattâ bu açıdan bakıldığında son zamanlarda İç Asya tarihinin yeni bir dönemlendirmeye tabi tutulmaya çalışıldığı gözlemlenmekte olup bu durum dikkat çekicidir. Cengiz imparatorluğunun Çin’in dağınıklığını birleştirmesine, İç Asya’yı, hattâ Asya ile Avrupa’yı tek bayrak altında toplayarak adeta bir “dünya devleti” oluşturmasına, bu anlamda öncülük etmesine dair değişik değerlendirmeler için bk. Togan, *a.y.*

⁹ Nitekim bu kanaat 1960’larda Çinli bilginler tarafından Cengiz Han’ın seferlerinin insanlık tarihi açısından ilerici bir rol üstlendiği şeklinde düşüncelerle yeniden kendini göstermiştir denilebilir. Bk. Togan, VIII, 236.

¹⁰ Çinlilerin Moğolların ilk çağların izlerini taşıyan bir kavim olmalarına duydukları saygıya Meng Hung’in gözlemlerini ve hayıflanmasını örnek gösterebiliriz. O, Moğol vahşilerinin hallerinde “eski çağların bozulmamış âdetlerini” gördükten sonra, Çin kültürünün tesiriyle bu sadeliğin bertaraf edildiğine üzüldü: “Yazık ki, şu anda hocaları, kendi memleketlerini terk eden King devletinin memurlarıdır. Şimdiki kargaşalıktan (yani sadelikten) çıkmağa başlıyorlar. Tabii (yani gerçek) semavi emirleri ortadan kaldırıyorlar, aşağı bir kurnazlığa meylediyorlar. Ah ne kötü bir hal!” *Trudy*, IV, 232. (Barthold, s. 40’tan).

kaleme alınmıştır. Cengiz Han'ın görevlilerinden olan Ye-lü Ch'u ts'ai, Cengiz'in 1219-1224 yılları arasında düzenlediği batı seferinde Moğol Hanına eşlik etmişti. Ne yazık ki henüz eserin tamamına ulaşamamıştır. Bretschneider şans eseri bu önemli kaynağın geniş Çin külliyyatı içerisinde yer alan kısa bir özetine rastlamıştır. Onun tespitlerine göre özet, Cengiz'in batı seferine dair diğer kaynaklarda, özellikle Müslüman tarihçilerin eserlerinde zikredilmeyen önemli bilgiler ihtiva etmektedir.¹¹

Pei Shi Ki veya Kuzeye Gönderilen Elçilik Heyetinin Kayıtları ise Kin imparatoru tarafından Cengiz Han'a gönderilen bir elçinin gayet kısa notlarından ibarettir. Kuzeyden maksat kuzey hanedanı veya Moğol sarayıdır. Fakat o dönemde Cengiz Moğolistan'ı terk edip Batı Seferine çıkmıştı.¹² Dolayısıyla aslında elçilik heyeti kuzeye değil, batıya doğru seyahat etmiş olmalıdır. Bretschneider ele almakta olduğumuz kaynağın çok önemli bilgiler ihtiva etmediğini, üstelik bu eseri 30 bin sayfalık geniş hacimli, belli bir sisteme göre düzenlenmemiş ve indeksi de hazırlanmamış bir Çin külliyyatı olan Chi pu tsu chai ts'ung shu (XIV. Bölümde, Liu K'i tarafından 1295'te yazılan Kui tsien chi adlı eserin muhtevası arasında) içerisine serpiştirilen değişik konulara ilişkin kabarık sayıdaki rivayet arasında güçlük bulabildiğini belirtmektedir. Liu K'i Pei Shi Ki'nin yazarı değildir. Kin imparatoru U-tu-bu'nun Cengiz'e gönderdiği heyetin başkanı Wu-ku-sun Chung Tuan, yardımcısı da An T'ing chen'dir.¹³ 1220 Ağustos'unda yola çıkan heyet, görevini ifa ettikten sonra 1221 Ekim veya Kasım'ında dönmüştür.¹⁴

Moğol istilâsını kaydeden en eski Çin kaynaklarından birisi olan Si-yu-ki¹⁵ ise, K'iu¹⁶ Ch'ang Ch'un'un¹⁷ kayıtlarını içermektedir.¹⁸ 1148 doğumlu Kin ve Sung saraylarında büyük itibara sahip olan bu Taoist rahibin şöhretini duyan Cengiz kendisiyle bizzat görüşmek istemiştir. Ch'ang Ch'un da ilerleyen yaşına rağmen¹⁹ sağlığını ve hayatını tehlikeye atarak Moğol hanıyla buluşmak üzere yola çıkmıştır. Hakikaten yaşlı rahibin Shan tung dağlarını aşıp iç Asya'yı boydan boya geçerek İran'a ve oradan hareketle Hindistan sınırına kadar gidip gelmesi hiç de kolay olmamıştır. Söz konusu seyahat 1221-1224 yılları arasında yapılmıştır. Aslında Si-yu-ki bizzat Ch'ang Ch'un tarafından değil, sefer sırasında kendisine eşlik etmekte olan öğrencilerinden Li Chi Ch'ang tarafından yazılmıştır. Eser, daha sonra 1228 yılında Ch'ang Ch'un'un hayranlarından Sun Si tarafından bir önsözle yayımlanmıştır.²⁰ Bretschneider, Ç'ang Ç'un'un seyahat notlarını Johann de Plano Carpini²¹,

¹¹ Bretschneider, I, 9-24.

¹² Cengiz, Harizmsahlr üzerine yürüdüğü batı seferini Tavşan yılında (616/1219) başlatmıştır (Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s. 119-120; Gregory Ebü'l-Ferec (Bar Habreus)(685/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, II, 496; *Moğolların Gizli Tarihi*,(trc. Ahmet Temir), Ankara 1995, 257; Ebü Ömer Minhacuddin Osman b. Muhammed Cüzcânî (660/1262), *Tabakat-ı Nasiri*, (trc. Abdülhayy Habibi), I-II, Tahran 1984, I, 311).

¹³ Bretschneider, I, 26. Wu-ku-sun'un biyografisine ve görevine dair *Kin shi*'de veya *Kin Hanedanı Tarihi*'nde (CXXIV. Bölüm) malumat bulunabileceğine dair bk. Bretschneider, a.y.

¹⁴ Bretschneider, I, 26.

¹⁵ Bretschneider, I, 35. Vladimirtsov'da (Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1987, s. 23) *Si-yu-tszı*, Temir'e göreysen (Ahmet Temir, "Giriş", *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1995, s. VIII) *Hsi-yo-chi*.

¹⁶ K'iu aile ismidir.

¹⁷ Hayat hikayesi için bk. Bretschneider, I, 35.

¹⁸ *Ch'an Ch'un'un doğuya seyahatinin tavsifi*. Eserin tercümesi için bk. Bretschneider, I, 35-109. Ayrıca bilgi almak için bk. Barthold, s. 40; Vladimirtsov, s. 23; Temir, s. VIII.

¹⁹ Ch'ang Ch'un 73 yaşında iken başladığı seyahatten ülkesine döndüğünde 76 yaşında idi.

²⁰ Barthold, s. 40; Vladimirtsov, s. 23; Bretschneider, I, 35; Sinor, s. 41. Eserin Rusça tercümesi ve Pelliot'un notları (*T'oung Pao*, 1928-1929, 172-175) hakkında bilgi için Vladimirtsov'un (s. 23) 29 no.lu dipnotuna bk. Bazı tasarruflarla yapıldığı belirtilen İngilizce tercümesi içinse bk. Bretschneider,

Wilhelm von Rubruk²², Marco Polo²³ gibi batılı gezginlerinkilerden hayli üstün kabul edilmektedir.²⁴

“Moğol-Tatarların Mufassal Tarihi” şeklinde tanımlanan ve alanındaki temel kaynaklardan biri olarak kabul edilen Meng-Ta pei-lu ise Ch’ao Hung²⁵ tarafından 1221’de yazılmış, 1227’de yeniden gözden geçirilmiştir.²⁶ Şahsi gözlemlerden meydana gelen bir eser olup²⁷, daha 1857 yılında Rusça’ya çevrilmiş²⁸ fakat asıl Wang Kuo-wei’nin harikulade not ve izahlarla yaptığı titiz ve dikkatli yayın sonucu ün kazanmıştır. Ama Çince bilmeyenler bu yayından istifade edememekteydiler. Onlar, bu önemli kaynağı ünlü bilgin Pelliot’un tafsilatlı yorumları sayesinde (T’oung Pao, XXVI, (1929), 165-169) tanıma fırsatı bulmuşlardır.²⁹

Meng-Ta Pei-lu’nun modern anlamda ilk çevirisi N. C. Munkuev tarafından yapılmıştır.³⁰ Munkuev, bu çalışmasında Wang Kuo-wei’nin yorumlarını da olduğu gibi tercüme etmiştir. Avrupa’da da Munkuev’in çalışmasıyla eş zamanlı bir başka çalışma başlatılmıştı. O dönemde Erich Haenisch önderliğinde bir Alman ekibi, Meng-Ta pei-lu ile Hei-Ta shih-lüeh’i tercüme ve yorumlama işine girişmişti. Fakat Haenisch’in ölümü veya elverişsiz sağlık durumu söz konusu çalışmanın ertelenmesine sebep oldu. Bu iki önemli Çince kaynağın Almanca tercümesi ancak 1980’de tamamlanabildi.³¹

Hei-Ta shih-lüeh adlı Kara Tatarlara Dair Kısa Rapor adlı eser ise ilk dönem çalışmaları arasında dikkat çekenlerdendir.³² Notların sahibi Hsü T’ing’in, P’eng Ta-

→ →

I, 35-109.

²¹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (trc. Ergin Ayan), Trabzon ts. Carpini’nin gezisi 1245-1247 yılları arasında vuku bulmuştur.

²² Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, (trc. Ergin Ayan), İstanbul 2001.

²³ Makro Polo’nun seyahatleri Türkçe’ye iki kez çevrilmiştir. Marko Polo (724/1324), *Markopolo seyahatnamesi*, (nşr. Filiz Dokuman), İstanbul, ts.; Marco Polo, *Marco Polo’nun Geziler Kitabı* (trc. Ömer Güngören), İstanbul 1985. Makro Polo’nun seyahati, 1271-1295 yılları arası hayli uzun bir süreyi kapsamaktadır.

²⁴ Bretschneider, I, 109.

²⁵ Eserin metninden Meng-Ta pei-lu’nun Moğolistan’ı niçin ziyaret ettiğinin ve Moğollar arasında niye kaldığının tam anlaşılmadığını belirten Denis Sinor (s. 42), Charles A. Peterson’un (Rossabi, 1983, s. 219) -ve tabiatıyla bu konuda aynı kanaatte olan Barthold’un (s. 40)- onun Moğollar nezdinde “elçilik görevi” ile bulunduğuna dair görüşlerini ihtimal dışı bulmakta ve bunu gösteren herhangi bir delile rastlamadığını ifade etmektedir.

²⁶ Bretschneider bu kaynağı eserine almamıştır.

²⁷ Sinor, s. 41.

²⁸ Eser, Rusça’ya V.P. Vasilyev tarafından tercüme edilmiştir (Trudy, bölüm IV, Petersburg 1858, s. 216-235). Çinli alim Van-Govey eserin müellifinin Song elçisi Men-hun olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Ona göre bu eserin yazarının, 1221’de memuriyetle Pekin’e gelen Çjao-hon olması muhtemeldir. Konu hakkında bk. P. Pelliot, *Toung pao*, 1928-1929, s. 163-165. (Vladimirtsov, s. 23-24’den). Sinor’a göre (s. 41) eserin ilk modern yayını bu çeviridir. Sinor’la Vladimirtsev Rusça tercümenin yayın tarihini bir yıllık bir farkla kaydetmektedirler. Barthold da (s. 40, 234 no.lu dipnot) esere ve tercümeğe yer veren araştırmacılarıdır. Onun verdiği bilgilere göre Pelliot (*Journal Asiatique*, II, XV, 130) Vasilyev’in tercümesini başarısız bulmaktadır.

²⁹ Sinor, s. 41.

³⁰ N.C. Munkuev, *Mên-da bêj-lu (“Polnoe opisanie mongolo-tatar)*, Pamjatniki pis’mennosti Vostoka XXII, Moskva, 1975. Yayın 286 sayfa olup İngilizce bir özetle yayınlanmıştır. Bilgi için bk. Sinor, a.e., s. 41.

³¹ Peter Olbricht-Elisabeth Pinks, (et al.), *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shihlüeh. Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen*, nach Vorarbeiten von Erich Haenisch +und Yao Ts’ung -wu+ übersetzt und kommentiert von-. Eingeleitet von Werner Banck. Asiatische Forschungen 56, (Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1980), XXI+264 pp., TN 124, -. ISBN 3-447-01999-9 (Sinor, s. 40’den).

³² Pelliot’ya göre (*Journal Asiatique*, II, XV, 130 vd.) Meng-ta Pei-Lu’dan sonra en eski eser budur
→ →

ya'nın yardım ve desteğiyle 1237'de kaleme aldığı bir kaynaktır.³³

Daha başka bazı Çinli seyyahların haber ve kayıtları³⁴ Bretschneider tarafından bir araya getirilmiştir.³⁵ Bunca çabaya rağmen yapılanlar yine de yetersiz bulunmuştur.³⁶ Çalışmalar halen devam etmektedir.³⁷

Biz bu yazımızda Çince kaynaklar arasında Çinli Ç'ang Te'nin Hülâgû'nun batı seferiyle alakalı seyahat notlarını ihtiva eden eserini tanıtmak, seyyah ve gezisi hakkında bilgi vermek, seyahatnamedeki kayıtları değerlendirmek istiyoruz.

Seyahatname, Çince kaynakları olabildiğince bir araya getirmeye çalışmış Bretschneider'ın derleme ve tercüme faaliyetleri arasında Hülâgû'nun batı seferiyle bağlantılı olduğu için bizce çok önemli bir yere sahiptir.³⁸

Ç'ang Te, 1259 yılında Mengü tarafından, Bağdat Abbâsî Hilafeti'ne henüz son vermiş olan kardeşi Hülâgû'ya elçi gönderilmiş bir Çinlidir. Ç'ang Te'nin seyahat notları ve raporu Liu Yu tarafından kaydedilmiştir. Eseri Si Shi Ki diye adlandırılan da bu Liu Yu'dur. Söz konusu kayıtlar, daha sonra Moğol imparatorluğu devrinde basılan Yü t'ang kia hua³⁹ adlı eser içerisine alınmıştır.⁴⁰ Si Shi Ki'nin, Ming Hanedanı döneminde yayınlanan Shu fu'ya⁴¹ derc edilmiş bir başka versiyonu, 1693'te basılan ve özet mahiyette bir Moğol hanedan tarihi sayılan Yüan shi lei pien içinde yayınlanmıştır. Si Shi Ki bunlardan ayrı olarak bir defasında 1844'te piyasaya sürülen bir çağdaş Çin coğrafyası çalışması olan Hai kuo t'u chi'de, bir başka defasında da dev ts'ung shu koleksiyonu içerisinde yayınlanmıştır.⁴²

Si Shi Ki'nin verdiği bilgiler karmaşıktır. Zaten araştırmacılar, genelde lüzumsuz ayrıntılara girmekle itham ettikleri Çin kaynaklarından düşüncelerinin kapalılığı, açıklamalarının belirsizliği, ana meseleleri atlamak gibi özellikleri yüzünden şikâyetçidirler.⁴³ Bu araştırmacılara göre Çinliler, coğrafi mevkiilerin uzaklık ve yakınlıklarını gerçek ölçüleriyle vermedikleri gibi, isimleri de bozuk ve değişik biçimlerde kaydederler. Ayrıca farklı basımlar sırasında pek çok imlâ hatası bulunur. Bütün bunlar okurun işini zora sokmaktadır. Fakat yine de Si Shi Ki'nin eski Asya coğrafyasına dair izahlar getirmedeğini söylemek yanlış olur. Eksiklikleri ve yanlışları bir yana, genelde Çin kaynaklarına, özelde Si Shi Ki'ye teşekkür borçluyuz.

Bretschneider, Si Shi Ki'yi yayınlarken yukarıda andığımız dört kaynağın her birine ayrı ayrı müracaat etmiş ve mümkün olduğunca sağlam bir metin elde etmeye çalışmıştır.⁴⁴

Si Shi Ki, iki kez, ünlü Çin bilimci (Sinolog) iki Fransız tarafından kendi dille-

→ →

(Barthold, s. 40'tan).

³³ Sinor, s. 41.

³⁴ Eserlere dair bir liste için bk. *Gizli Tarih*, s. VIII-IX. Burada söz konusu eserler şöylece sıralanmaktadır: *Hsi-yo-chi*, *Men-Ta pei-lu*, *Hei-Ta shih-lioh*, *Sheng-wu Chin-ch'ien-lu*, *Chai-pe chi-hsing*, *Chao-pu tsung-lu*, *Chin Liao*, *Yüan san-shih kuo-yüh-chieh*, *Luang Yüan Cheng-Mien-lu*, *P'ing Sung-lu*, *Pei-hsüan sih-chi*, *Yüan-shih*.

³⁵ Bk. 10 no.lu dipnotumuz.

³⁶ Bk. *Gizli Tarih*, s. VIII.

³⁷ Sinor, s. 41.

³⁸ Bretschneider, I, 109-156 (*Si Shi Ki*'nin tercümesi 122-156. sayfalar arasındadır).

³⁹ *Gizli Tarih*'te (s. VIII) zikrolunan kaynaklar arasında yoktur.

⁴⁰ Alexander Wylie, *Notes on Chinese Literature*, Shanghai 1867, s. 134.

⁴¹ Wylie, s. 136.

⁴² Bretschneider, I, 109.

⁴³ Bretschneider (I, 25, 109-110), Batılı araştırmacıların şikâyet mevzularına ve alanın güçlüklerine özellikle dikkat çeken bir araştırmacıdır.

⁴⁴ Bretschneider, I, 109-110.

rine tercüme edilmiştir. Eser ilk defasında Abel Rémusat⁴⁵ tarafından Yüan shi lei pen (XLII. bölüm)'den çevrilip yayınlanmıştır.⁴⁶ İkincisinde ise Pauthier tarafından Hai kuo t'u chi'deki metinden tercüme edilmiş olup yazarın 1865'te yayınladığı Marco Polo'ya⁴⁷ girişine konulmuştur. Fakat Bretschneider, incelemeleri sonunda Fransız Çin bilimcilerin eserin büyük bir kısmını tam anlayamadıklarını, hattâ eksikliklerle yayınladıklarını belirlemiş ve bu eski edebi metni yeni ve tam bir yayını sunmak amacıyla tekrar ele almıştır.⁴⁸

Si Shi Ki'nin bir kısmı Hülâgû'nun seferiyle, ondan daha büyük bir kısmı ise Hülâgû ordusunun sefer esnasında uğradığı diyarlara ilişkin malumatla alakalıdır. Pauthier, Ç'ang Te'nin seyahat izlenimlerini kaydeden Liu Yu'yu seyahate katılmış zannetmekle yanılığa düşmüştür. Üstelik Pauthier, Liu Yu'yu "Seferin Çinli Komiseri" gibi bir sıfatla anmaktadır. Halbuki Liu Yu, Batı Asya'ya asla ayak basmadığı gibi, bizzat Ç'ang Te bile Hülâgû'nun işgal ve istilâlarına dair bilgilerini görgü tanığı olarak kaydetmemektedir. Kaldı ki bizzat Pauthier'in tercümesinin giriş kısmında Ç'ang Te'nin batıya Bağdat'ın zaptından sonra gönderildiği açıkça zikredilmektedir.⁴⁹

Si Shi Ki'den ayrı olarak Hülâgû'nun batı seferine dair general Kuo K'an'ın⁵⁰ biyografisi içerisinde yer alan bir Çin rivayetine daha sahibiz.⁵¹ Moğol ordusunun bu seçkin generali bir Çinli idi. Babasına ve büyük babasına da Moğol ordusunda görevli kahraman savaşçılar olarak işaret edilmektedir. Kuo Han, sefer esnasında ve Bağdat'ın zaptı sırasında Hülâgû ile birlikte idi. Moğol ordusundaki bu Çinli generalin biyografisinden söz edilirken Bağdat'ın zaptına ve Hülâgû ordusunun güzergâhı üzerinde bulunan diyarların sıralamasına dair bilgiler Si Shi Ki'deki kayıtlarla aynılık göstermektedir. Fakat iki raporun birbirinden bağımsız yazıldığı açıktır. Bunu özellikle belli isimlerin imlasındaki farklılıklardan çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

Ç'ang Te'nin seyahat notları, Fransız sinologların tahmin ettiği gibi Hülâgû ordusunun yürüyüşüne dair bir günlük olmadığı gibi, Hülâgû'nun sefer güzergâhı konusunda bilgi veren Çin kaynağı Yüan Shi'nin kayıtları da eksiktir.⁵² Aslında konuyla ilgili en güzel kayıt ve tespitler Reşîdüddîn'in eserinde bulunmaktadır.⁵³ Cüveynî'nin eseri de asla ihmal edilmemesi gereken bilgiler içermektedir.⁵⁴

Ç'ang Te, bu seyahat esnasında şu rotayı takip etmiştir. Karakurum'dan yola çıkan seyyahımız, Ch'ang Ch'un'un izlediği yolu izleyerek Kızılbaş Gölü'nü geçmiş, Almalığ'dan Semerkand'a ulaşmıştır. Oradan batıya yönelmiş, Ceyhun Nehri'ni geçmiş ve Elburs dağlarına, İsmâîlî topraklarına varmıştır. Bağdat'a gitmediği

⁴⁵ Hayatı için bk. http://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Pierre-Abel_R%27Emusat (04/04/2005). Eserleri için bk. J. M. Quérard, *La France littéraire*, I-X, Paris, 1827-1839; *Kitâb Şinâsî-yi İrân*, c. V (1357/1938), s. 387).

⁴⁶ *Melanges Asiatiques*, 1825, i. 171 seqq (Bretschneider, I, 110'dan).

⁴⁷ M. G. Pauthier, *Le Lurfe de Marco Polo*, Paris, 1865.

⁴⁸ Bretschneider, I, 110.

⁴⁹ Bretschneider, I, 110-111.

⁵⁰ K'an, kağan, han anlamında. Pauthier, bu Kuo K'an'ın Reşîdüddîn'in (Reşîdüddîn Fazlullah Et-Tabîb (717/1318), *Câmi'u't-tevârîh*, (trc. Muhammed Sadık Neş'et, Muhammed Musa Hindâvî, Fu'âd Abdülmu'tî es-Sayyâd), I-II, Kahire ts., II, 250-251) Hülâgû ordusunun sağ kanadına Bukatimur'la birlikte komuta ettiğini belirttiği Kuka (Göka) İlka olmasını muhtemel görmektedir. Bretschneider'in görüşü de (I, 111) aynı istikamettedir.

⁵¹ *Yüan shi*, CXLIX. bölüm (Bretschneider, I, 110'dan).

⁵² Bretschneider, I, 111.

⁵³ Reşîdüddîn, II, 232 vd.

⁵⁴ Cüveynî, 495 vd.

anlaşıyor. Fakat eserinde Mısır, Hindistan ve mesela Arap yarımadası, Mekke, Medine gibi diğer batı topraklarının yanı sıra Bağdat ve şehrin Hülâgû tarafından istilâ edilişi hakkında da bilgi vermiştir.⁵⁵

Si Shi Ki'nin Hülâgû'nun batı seferiyle alakalı kayıtlarına geçmeden bir başka ünlü Çin kaynağında yer alan bilgilere değinmek istiyoruz. Söz konusu Çin kaynağı Yüan shi'dir. Aslında Çin'deki Moğol imparatorları Moğol tarihinin işlenmesine önem verirlerdi. Mesela İmparator Kay-san zamanında (1308-1311) Moğollara ait bir resmi tarih yazılmıştı.⁵⁶ Çin'de Moğol hâkimiyeti nihayete erdikten sonra da hanedanının Çin âdeti üzere geniş bir tarihi meydana getirildi.⁵⁷ Bu eser, Moğol devrine ait Çince kaynakların en meşhuru ve Çin vakâyinâmelerinin Yüan Şi (Yüan Sülalesi Tarihi) adlı kısmı olup Çin'deki Moğol Devleti'nin resmi tarihi olarak nitelendirilebilir. Kaynağımız, 1206'dan başlayıp Moğol devrinden önce vuku bulan hadiselerle de temas ediyorsa da burada eski devirlere ait malumat çok kıttr. Vladimirtsov, bu eserin birkaç defa Moğolca'ya da çevrildiğini ve halen St. Petersburg (Leningrad) Asya Müzesi'nde bunun Moğolca iki yazma nüshasının bulunduğunu söylemektedir.⁵⁸

Yüan Shi'de 1252 yılı⁵⁹ olaylarına dair Hülâgû'nun seferiyle alakalı şu bilgiler geçmektedir: “İmparator (Mengü), general K'ie-di-bu-hua'yı (Keytu-buka, Keyu-buka, Key-buka veya Kit-buka Noyan)⁶⁰ Mu-li-hilere (Melahide, İsmâîliler) saldırılar düzenlemek ve Mo-lai Ghi-rh-du-k'ie⁶¹ (Melahidenin Gird-guh'unu) kuşatmak üzere gönderdi.⁶² Prens Hü-lie-wu (Hülâgû)'ya da su-dan (Sultan)'in⁶³ hâkimiyetine bağlı batı toprakları boyunduruğa almasını⁶⁴ emretti.⁶⁵

Ertesi yıl Hü-lie-wu'ya, Wu-liang-ho-dai'yla⁶⁶ birlikte Ha-li-fa Ba-ha-da (Bağ-

⁵⁵ Bretschneider, I, 7-8.

⁵⁶ Abel Rémusat, *Nouveaux mélanges asiatiques*, II, 3 (Barthold, s. 46'dan).

⁵⁷ Bu tarihin batı dillerini tercümesi ile alakalı malumat için bk. Barthold, s. 46.

⁵⁸ Vladimirtsev, s. 23.

⁵⁹ *Yüan shi*'deki malumat ve verilen tarih, Reşidüün'in (II, 243) verdiği bilgilerle ve tarihle (650/1252) uyusmaktadır.

⁶⁰ Kid Buka ve Moğol teşkilat sistemindeki görevi hakkında bk. Reşidüddin, II, 235-236.

⁶¹ 1330 tarihli bir Çin haritasında Alamut'la Lenbe-ser [Lunbe-ser'den bozma. Lunbe; semiz, oval ve değirmi; ser ise baş anlamına gelir. Lunbe-ser (yuvarlak, değirmi baş) şeklindeki terkiib de Mâzenderân'daki Gird-kûh adlı dağın yüksek kısmına isim olarak kullanılır. Bu kısım, yuvarlak (müdevver, oval) ve kabarık olduğu için sanki Gird-kûh'un başıymışçasına görüldüğünden böyle adlandırılmıştır. Bk. Ziya Şükun, *Farsça-Türkçe Lügat, Gencine-i güftar, Ferheng-i Ziya*, I-III, İstanbul 1996, III, 1762-1763.] kalelerini göstermekte ve isimleri A-la-mu-de ve Lan-ba-sa-rh şeklinde hecelemektedir. Batılı araştırmacıların “Ghirdguh” şeklinde kaydettiği bu kalenin *Yüan shi*'deki imlası Ghi-rh-du-kie şeklindedir. Gird-kûh'un mevkiine dair bk. Bretschneider, I, 116.

⁶² Reşidüddin, II, 244; Cûzcânî, II, 181. Moğolların Batıni kalelerine yönelik harekâtı için ayrıca bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi (748/1348), *Siyeru a'lami'n-nübela*, (thk. Şu'ayb Arnavud, Hüseyin Es'ad), I-XXV, Beyrut 1985-1990, XXIII, 180.

⁶³ Abbâsi hilafet toprakları kast olunmaktadır.

⁶⁴ Reşidüddin (II, 236-237), Mengü'nün Hülâgû'ya talimatlarını bütünüyle kaydetmiştir. Mengü, Hülâgû'ya Ceyhun'dan ta Mısır'a kadarki, hattâ daha ötesindeki ülkeleri ele geçirme emrini vermişti fakat Abbâsi halifesiyle ilgili istisnai bir şart koymuştu: “*Ceyhun'dan ta Mısır topraklarının ötelere kadar uzanan kara parçalarında emirlerine uyan, yasaklarından kaçınan kimseleri lütfunla, çeşitli şefkat ve nimetlerle kendine bende et. Sana karşı çıkamı da kadınlarıyla, oğullarıyla, yakınlarıyla ve her şeyiyle zelil ve perişan eyle.*”

Bağdat halifesi itaatini gereklerini yerine getirirse ona asla dokunma. Yok, büyüklenin baş eğmezse onu da öteki öldürülenlere ekle gitsin.”

⁶⁵ Bretschneider, I, 121.

⁶⁶ Wu-liang-ho-dai (Hiriktay?), seçkin Moğol generali Sebütey Bahadır'ın oğludur. Sebütey, Kafkaslar, Rusya, Macaristan civarındaki toprakları tahrip ettiği için yaşadığı dönemde iz bırakmış bir şahsiyettir. Rus yıllıkları ondan sıkça söz eder. Bretschneider'in (I, 121) tespitlerine göre Su-bu-dai'n hayat

dat Halifesi)'nin topraklarını ve öteki ülkeleri zapt etmesi için batıya hareket etmesi emredildi."⁶⁷

Yüan shi'nin 1257 yılına ait kayıtlarında Ghi-rh-du-k'ie Kalesi'nin K'ie-di-bu-hua tarafından alındığından söz edilmektedir.⁶⁸ 1258 yılı olaylarında da Lü-lie-wu'nun Ha-li-fa'nın Si yü'deki (Batı Asya anlamında) imparatorluğunu boyunduruk altına aldığı ve zaferleri bildirmek üzere Moğol hanına bir habercinin gönderildiği kayıttır. Çin yıllıklarında Hülâgû'nun seferine ilişkin bunlardan başka bir kayıt bulunmamıştır. Bununla birlikte Yüan shi'de bazı şahısların biyografisi çerçevesinde pek çok ilginç bahis olduğu tespit edilmiştir.⁶⁹

Si Shi Ki'nin başından itibaren uzun sayfalar boyunca ancak Ç'ang Te'nin yolculuğu esnasında uğradığı bölgeler ve şehirler hakkında kendince ilginç hususlarda kısa bilgiler verdiğiine tanık oluruz. Söz konusu sayfalarda Hülâgû'nun batı seferi hakkında bilgi bulmak zordur. Ç'ang Te'nin verdiği malumat arasında Hülâgû'nun seferiyle alakalı bilgilere ulaşmak için seyyahın yolunun İsmâîlî topraklarına düştüğü yere kadar sabretmek gerekir. İşte o anda gerek İsmâîlîler (Melahide, Nızariler, Batniler, Haşîşiler), gerekse Moğol ordusunun batı seferi hakkında bilgi vermeye başladığı görülür.

"İsmâîlî⁷⁰ ülkesinde artık hepsi zapt edilmiş 360 kale vardır.⁷¹ Yine de Danhan'ın⁷² batısında yalçın kayalar üzerine kurulu Ki-du-bu-gu⁷³ adında bir dağ kalesi vardır. Buraya ne ok ulaşır, ne de mancınıklarla atılan taşlar. 1256 yılında Moğol ordusu bu kalenin eteklerine ulaşmıştır. Kale o kadar sarp ve yalçındır ki başını kaldırıp yukarı bakan insanın şapkası düşer. Fakat Moğollar aynı anda dört bir yönden ulaşır ulaşmaz düşmanı şiddetle kuşattı.⁷⁴ Bunun üzerine danışman Da-dje

→ →

hikayesi *Yüan Shi*'de oğlunun hayat hikayesinin anlatıldığı yerdedir (CXXI. Bölüm). Burada Wu-liang-ho-t'ai'nin Rusya, Polonya ve Almanya seferlerinde bulunduğu ve Çin'in Yünnan bölgesinin zaptı sırasında öne çıktığından bahsedilmektedir. Fakat onun Hülâgû'ya Batı seferinde eşlik ettiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bretschneider'in zannınca hanın talimatları sırasında adı tekrar geçmiş ve bu general (Wu-liang-ho-t'ai) Yün nan'ın zaptında görevlendirilmiştir. Reşidüddin de (II, 243-244) Hiriktay adlı bir Moğol kumandanından söz eder ki bunun *Yüan shi*'de Karadjank bölgesindeki savaşlarda kılıç salladığına değinilen Wu-liang-ho-t'ai olması muhtemeldir.

⁶⁷ Bretschneider, I, 121-122.

⁶⁸ Krş. Reşidüddin, II, 243.

⁶⁹ Bretschneider, I, 122.

⁷⁰ İsmâîlîlik, altıncı imam Ca'fer es-Sadık'ın oğullarından en büyüğü İsmail'e nispet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı bir Şii mezhebidir. İsmâîliyye siyasi karışıklıklar, geniş alana yayılmış olmak ve değişik fırkalar arasındaki dil farklılıkları yüzünden çeşitli dönemler geçirmiştir. Burada sözü edilen zümre, kuvvet ve hileyi şahsında toplamış bulunan Hasan Sabbah'inkisidir (438, 445?-518/1046, 1053?-1124). Alamut Kalesi'nin Hasan Sabbah tarafından 483-518/1090-1124 tarihinde zaptı ile başlayan İsmâîlîler tarihi Alamut devresinde ondan sonra 7 imam görev yapmıştır. Hülâgû istilâsı sırasındaki imamları Rüknüddin b. Muhammed (653-654/1255-1256) idi. Hülâgû komutasında gerçekleştirilen Moğol istilâsı 26 Zilhicce 653/26 Ocak 1256 yılında Rüknüddin Hürşâh henüz üç gün önce iş başına geçmiş olduğu sırada başladı (Reşidüddin, II, 245; Ebü'l-Ferec, II, 560; "Haşşaşın", *İA*, V/I, 355-357). Bilgi için bk. Avni İlhan, "Batıniye", *DİA*, V, 190-194, İstanbul 1992; Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabah", *DİA*, XVI, 347-350, İstanbul 1997; Mustafa Öz, "Haşşiyye", *DİA*, XVI, 418-419, İstanbul 1997; Mustafa Öz, Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâîliyye", *DİA*, XXIII, 127-133, İstanbul 2001.

⁷¹ Ç'ang Te ya yanılıyor veya yanlış bilgilendirilmiş bulunuyor. Zira bazı kaynakların (Mesela bk. Cûzânî, II, 186) verdiği bilgilere göre İsmâîlîler yaklaşık 105 kaleye sahiptiler. Bunlardan 70 kadarı Kûhistan ikliminde, geri kalan 35'i ise Kumis ve Rudbar bölgesinde idi. Reşidüddin'e göre (II, 255) ise İsmâîlîlerin toplam 100 kaleleri vardı. Ayrıca kalelerin tamamı hemen zapt edilememiştir. Mesela Lenbe-ser ancak yıllar sonra ele geçirilebilmiştir.

⁷² Dâmegân demek istiyor.

⁷³ Gird-kûh.

⁷⁴ Boyle'un (John Andrew Boyle, *The Cambridge History of Iran*, I-V, Cambridge 1984, V, 345) kanaatine göre Gird-kûh ve Lenbe-ser gibi daha birkaç İsmâîlî kalesi Moğol kuşatmasına senelerce

→ →

Na-shi-rh⁷⁵ teslim olduklarını bildirmek üzere elçi gönderildi.⁷⁶ Bunun üzerine Wu-lu-wu-nai suan-t'an⁷⁷ teslim oldu.⁷⁸ Suan-t'an onların dilinde kuo-wang (kral) anlamına gelir. Babası⁷⁹ ordunun bir kısmıyla bir başka dağ kalesinde savunmaya çekildi. Hemen sonra oğula⁸⁰, (Hülâgû tarafından) bu dağ kalelerini teslim alması emredildi ve birkaç günde tamamı ele geçirildi. Altın, değerli taşlar ve diğer kıymetli emtiadan oluşan yağma devâsâ boyutlardaydı. Yağmalar arasında her biri binlerce gümüş hu pahasında kemerler vardı."⁸¹

Ç'ang Te'nin seyahatnamesinde kayıtlı bu satırların ardından Bretschneider Yüan shi'de Kuo K'an'ın biyografisine dair kısımda İsmâilî kalelerinin alınışına dair bilgileri tercüme etmektedir:

"Kuo K'an'a, prens Hü-lie-wu (Hülâgû) komutasında batıya yapılacak sefere katılma emri verilmişti. 1253'te ordu (yani Kitubuka komutasındaki öncü kuvvetler) Mu-nai-hi (Melahide) topraklarına ulaştı. Yollar düşman tarafından hendekler ve çukurlar vasıtasıyla geçilemez hale getirilmiş, su kuyuları zehirlenmişti. Fakat Kuo K'an Mu-nai-hi ordusunu bozguna uğrattı, 128 şehri zapt etti⁸² ve Hu-du-da-rh wu-dju su-t'an'ı öldürdü. 1256'da Kuo K'an Ki-du-bu'ya (Gird-kûh) ulaştı. Kale, Danhan (Damegan) dağının zirvesine kurulmuştu. Ancak asma merdivenlerle girilebiliyordu ve gözü kara birliklerce savunuluyordu. Kuo K'an kaleyi çepeçevre kuşattı

→ →

dayanabilecek güçte idi. Nitekim şeyhlerinin teslim çağrısına uyarak kalelerini yıkıp düzleyen İsmâilîlere karşı bu iki kaledelikler Moğollara teslim olmadılar. Lenbe-ser'i ancak bir yıl sonra Moğollar değil, kale sakinleri arasında hızla yayılan bir bulaşıcı hastalık düşürdü. Gird-kûh'a ise Moğollar ancak 20 yıl sonra girebildiler. Cûzcânî'nin deyişiyle Moğolların ilk kuşattığı ama en son girebildiği kale bu oldu. Krş. Cûzcânî, II, 186. Cüveynî'de de (mesela s. 576) benzer bilgiler vardır.

⁷⁵ Nasirüddin et-Tûsî. Hayatı ve görüşleri için bk. Abdülemir el-A'sem, *el-Feylesuf Nasîruddîn et-Tûsî*, Beyrut 1980.

⁷⁶ Ç'ang Te yine yanılıyor veya yanlış bilgilendirilmiş bulunuyor. Zira son İsmâilî imamı Hürşâh Rüknüddin, Gird-kuh'ta değil, Meymun-diz'de bulunuyordu. Meşhur astronom Nasîruddîn et-Tûsî de elbette danışmanlık yaptığı Hürşâh'ın yanında, Meymun-diz'de idi. Krş. Cüveynî, 528-533; Reşidüddin, II, 254, 292-295; Ebü'l-Ferec, II, 264-265. Bretschneider de (I, 134) Ç'ang Te'nin karıştırdığı kanaatindedir ki hakikaten öyle gözüküyor.

⁷⁷ Rukneddin Hürşâh'ı kastediyor olabilir.

⁷⁸ Hürşâh'ın Hülâgû'ya teslimi ile ilgili bk. Cüveynî, 507, 572; Reşidüddin, II, 249-250; Ebü'l-Ferec, II, 561; Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed Yunîni (726/1325), *Zeylu Mir 'âti 'z-zemân*, Haydarâbâd 1954, I, 86.

⁷⁹ Rüknüddin Hürşâh'ın babası Alâaddîn'i kastediyor fakat yanılıyor. Zira bu tarihte Alâaddîn bir komploya kurban giderek uğradığı suikast sonucu ölmüştü.

Celâleddin Hasan'ın ölümünden sonra İsmâilîler arasında hakiki mahiyeti tam ve sahih olarak bilinmeyen fikir ayrılıkları ve fırka mücadeleleri çıkmıştı. Bunun sonucunda Zilkade 653/1 Aralık 1255'te İsmâilîlerin reisi Alâaddîn, Şir-kûh denilen bir yerde sarhoş olup yatağına sızmış durumda uyurken Hâcibi Hasan el-Mâzenderânî (Hakkında bk. Cüveynî, 566-567) tarafından bir baltayla öldürüldü. Hâcib, bu harekete Alâaddîn'in oğlu Hürşâh'la ve birkaç komutanla yaptığı ittifak sonucu, Hürşâh'ı babasının yerine geçirmek üzere cür'et ve cesaret etmişti. Fakat Hürşâh, Hâcib Hasan'a itimat etmiyordu. Ona fedailerinden birisiyle bir mektup gönderdi. Hasan mektubu okurken fedai, Hürşâh'tan aldığı emir gereği üzerine atılıp öldürdü. Bunun üzerine Hürşâh, Hasan el-Mâzenderânî'yi babasını katlettiği için öldürttüğünü açıklayıp Hasan'ın çocuklarının meydanda yakılmasını emretti. İşte Hülâgû komutasında gerçekleştirilen Moğol istilâsı bu olaydan üç gün sonra, yani 26 Zilhicce 653/26 Ocak 1256 yılında Rüknüddin Hürşâh henüz yeni iş başına geçmiş olduğu sırada başladı. Geniş bilgi için bk. Cüveynî, Reşidüddin, 566-567; Ebü'l-Ferec, II, 560; "Haşşâşin", *İA*. V/I, 355.

⁸⁰ Batı seferi esnasında Hülâgû'nun yanında iki büyük karısı Dokuz ve Olcay Hatunlarla yine büyük oğulları Abaka ve Yaşmun vardı. Bk. Reşidüddin, II, 239; Ebü'l-Ferec, II, 556. Ç'ang Te'nin verdiği bilgiler burada da büyük karışıklık arz ediyor. Hangi Batıni kalelerinden ve hangi oğuldan söz ettiğini çıkartmak zor görünüyor.

⁸¹ Bretschneider, I, 133-134.

⁸² Zaptedilen şehirlerin sayısı abartılıdır.

(Farsça kaynaklara göre Moğollar kalenin etrafına çepeçevre bir blok örmüşlerdir)⁸³ fakat yine de alamadı. Daha sonra kale mancınıklar (kia p'ao) vasıtasıyla dövüldü. İşte o zaman Bu-djo Na-shi-rh⁸⁴ teslim oldu. Hü-lie-wu, Kuo K'an'ı gelip teslim olması için ikna etmek üzere Wu-lu-wu-nai su-t'an'a gönderdi. Babası A-li⁸⁵ kendini batı kalesinde korumaya almıştı. Kuo K'an burayı zapt etti ve daha sonra doğudaki bir başka kaleye yöneldi, onu da kılıç zoruyla ele geçirdi ve insanların tamamını öldürdü.”⁸⁶

Gerek öncü birliklerinin, gerekse bizzat Hülâgû ordusunun İsmâîlîlerle savaşlarına kısaca değinen Ç'ang Te, hemen peşinden İsmâîlîlerle alakalı bazı ek bilgiler verir:

“Mu-la-hi ordusu bilhassa Haşşaşilerden oluşur.⁸⁷ Genç bir adam gördüklerinde onu bazı avantajlarla kontrol altına almak suretiyle ayartmak ve babasına, kardeşine suikast düzenlemekten çekinmeyecek hale getirmek için âdetleri şu idi: Onu müritliğe kabul edip, şarapla kendinden geçirdikten sonra genç adam bir mağaraya taşınır, orada müzikle ve genç güzel kızlarla eğlendirilirdi. Birkaç gün boyunca bütün dilekleri yerine getirilirdi. Sonunda tekrar başlangıçtaki yerine taşınır, ayıktığında kendisine ne gördüğü sorulur ve eğer tz'e-k'o (haşşaşi) olmayı kabul ederse öldükten sonra görmüş olduğu bütün o mutlulukları tadacağı bildirilirdi. Daha sonra da ona her gün okumak üzere belli dua ve virdler verilirdi. Nihayet gönlü öylesine bağlanırdı ki, hiçbir teklifi yerine getirmekten ve başarmaktan çekinmezdi. Hem de ölümden korkmaksızın. Mu-la-hiler suikastçıları henüz itaat altına alınmamış ülkelere yöneticileri hançerleme talimatıyla gizlice gönderilirdi. Bu durum kadınlar için de geçerliydi. (Benim anladığım kadınlar da suikast işine gönderiliyordu.)⁸⁸ Batı diyarlarında Mu-la-hi hükümdarlığından nefret ediliyordu. 40 yıl boyunca komşu ülkelere dehşet saçtılar fakat Moğol ordusu gelince kökleri kazındı, hiçbiri kaçıp kurtulamadı.”⁸⁹

Ç'ang Te'nin daha çok kendisine anlatılanlar çerçevesinde⁹⁰ Bağdat'ın işgal ve istilâsı ile alakalı olarak aktardığı bilgiler ise şöyledir:

“1258 yılında Bao-da krallığı⁹¹ alındı. Kuzeyden güneye uzunluğu 2000 li'dir. Kral Ha-li-fa unvanını taşır. Başkent, batı ve doğu yakası olmak üzere ikiye bölünmüştür. İki yakının arasından büyük bir nehir geçer. Batı yakasının hiç suru yoktur fakat doğu yakası tahkim edilmiştir ve bu tarafa iri taşlarla surlar örülmüş-

⁸³ Moğolların kuşattıkları şehirleri zapt etmek için kale surlarının etrafına “çeper” adını verdikleri bir duvar örme usûlüne dair bk. Cüveynî, 587.

⁸⁴ Nasîruddîn et-Tûsî.

⁸⁵ Batîni lideri Alâaddin'den söz ediyor olmalıdır. Yanlıştır. Bk. 79 no.lu dipnotumuz.

⁸⁶ Bretschneider, I, 134-135.

⁸⁷ Çince metinde Haşşaşiler tz'e-k'o diye kayıtlıdır. İlk karakter “bıçaklamak, hançerlemek”, ikincisi de “misafir” anlamına gelir. İkisi birden basitçe haşşaşi (afyon kullanan) anlamına gelmez, birisinin emriyle bir adamı hançerlemek üzere gönderilmiş suikastçı demektir. Krş. Bretschneider, I, 135, 360 no.lu dipnot.

⁸⁸ Parantez içindeki ifade Bretschneider'a aittir. Çinli seyyahın yazdığı husus Bretschneider'in anladığı şekliyle doğrudur. Mesela Sencer Horasan meliki olduğu sırada Batnilere karşı mücadele etti. Ancak Hasan Sabbah onun hizmetindeki bir cariyei kandırarak bir gece yatağının başucuna bir hançer saplattı ve onu öldürtebileceğine dair haber gönderdi. Böylece gözü korkutulan Sencer Hasan Sabbah ve Batnilere uğraşmadı ve onlara belli şartlarda eman verdi. Ata Melik Cüveynî, Alamut'un Moğollar tarafından zaptı (1256) sırasında kütüphanede Sencer'in birkaç fermanını gördüğünü ve bu fermanlarda sultanın onları dostluk ve barışa çağırdığını, kendileriyle iyi geçinmek istediğini söyler. Bk. Özyayın, XVI, 349. Cüveynî'nin rivayeti için ayrıca bk. Cüveynî, s. 546-547.

⁸⁹ Bretschneider, I, 135-136.

⁹⁰ Bretschneider, I, 137.

⁹¹ Bağdat halifeliği. Bretschneider (I, 138) Macro Polo seyahatnamesinde de Bağdat'ı Bao-da şeklinde kaydedilmiş gördüğünü belirtmektedir.

tür. Surların üst kısmı görkemli inşa edilmiştir.⁹²

Moğol ordusu surların dibine dayanınca savaş başladı ve 400 binin üstünde bir insana karşı⁹³ büyük bir zafer kazanıldı. Önce batı yakası düştü ve halk katliama tabi tutuldu. Daha sonra Moğol ordusu doğu yakasını kuşatmayı sürdürdü. Altı günlük bir kuşatmanın ardından⁹⁴ burası da alındı ve onbinlerce insan öldürüldü.⁹⁵ Ha-li-fa bir kayıkla kaçmaya çalıştıysa da⁹⁶ yakalandı.⁹⁷

Kuo K'an'ın biyografisinde ise Bağdat'ın işgal ve istilâsına dair fazladan bazı tafsilat buluruz:

“Bao-da batıda büyük bir krallıktır. Çevresi 8000 li'dir. İki yakası arasından büyük bir nehir geçer. Kuo K'an'ın kuşatması sırasında düşmanın nehirden kaçışını önlemek için yüzer köprüler inşa edilmişti. Şehir alındıktan sonra Ha-li-fa bir kayıkla kaçmaya kalktıysa da nehre barikat kurulduğunu gördü.⁹⁸ Moğol kampına bizzat kendisi gidip teslim oldu.”

Aynı biyografide (Kuo K'an'ın biyografisi), Ha-li-fa'nın Djouda-rh⁹⁹ adlı bir generalinin Kuo K'an tarafından kovalandığından söz edilir:

“Akşamleyin Moğol ordusu yorulmuş ve dinlenmeye çekilmek istemişti fakat Kuo K'an buna izin vermedi 10 li'den daha fazla bir mesafe ilerledi. Aynı gece şiddetli bir yağmur yağdı ve daha önce dinlenmek istedikleri yeri sel bastı, birkaç ayak derinliğinde bir su birikti. Ertesi gün Djouda-rh yakalandı ve idam edildi.¹⁰⁰ Kuo K'an 300'den fazla şehri¹⁰¹ ele geçirdi.”

Ç'ang Te, bundan sonra şöylece devam etmektedir:

⁹² Bu tasvirler İslâm kaynaklarının anlattığı Bağdat tasvirleriyle neredeyse tıpatıp aynıdır.

⁹³ Ç'ang Te'ye göre Bağdat'ta bulunan nüfusun tamamı bu olmalıdır.

⁹⁴ Reşidüddin'e göre de (II, 287) kuşatma tam 6 gün sürmüştür.

⁹⁵ Kaynaklarda katledilenlerin sayısına dair verilen rakamlar birbirini tutmamaktadır. Ç'ang Te'nin onbinlerce insanın öldürüldüğüne dair kaydı Ebü'l-Ferec'de (II, 569) aynıyla geçer. Abdülaziz Duri'nin tahminine göre (“Bağdat”, *DİA*, IV, 431-432) öldürülenlerin sayısı 100 bini aşmıştır.

⁹⁶ Hülâgû, Bağdat'ta bulunan tek bir kimsenin bile elden kaçırılmamasını istiyordu. Bu maksatla Bağdat'ın üst ve alt tarafına birer köprü yapılmasını, kayıkların sayılmasını, buralara mancınıklar kurulmasını ve muhafızlar tayin edilmesini istedi. Böylece şehre giriş çıkışı sağlayan tüm su yollarının tamamen tutulmasını amaçlıyordu. Buka Timur da 10 bin kişilik bir kuvvetle Medain ve Basra yolunu tutmuştu. Bk. Reşidüddin, II, 288.

⁹⁷ Aslında kaçmaya kalkışan halife değildir. Müsta'sım, Moğol ordusu gelip Bağdat'ı kuşattığında Süleyman Şah'la Devâtdâr'ın kendisine ailesini ve hazinesini yanına alarak bir gemiye binip Basra'ya kaçmasını teklif ettikleri zaman -Cüzcânî'nin dediği gibi İbnü'l-Alkamî'nin engellemesinden değil belki vurdumduymazlığı ve Moğolların kendisine dokunmayacağına olan boş, faydasız inancı yüzünden kaçmamıştı. Bk. Cüzcânî, II, 195-196. Durumun aşağı yukarı Moğolların lehine değiştiğinin ortaya çıkması üzerine Halife'ye teklifte bulunan Devâtdâr bizzat kendisi, ailesi, tabileri ile sahip olduğu hazinelerini yanına alarak kaçmaya karar vermişse de biraz ilerledikten sonra Buka Timur ordusunun mancınıklarla taş, ok ve nefit atarak üç kayığı ele geçirmesi yüzünden geri dönmek zorunda kaldı. Bk. Reşidüddin, II, 288.

⁹⁸ 96 ve 97 no.lu dipnotlarımıza bk.

⁹⁹ Devâtdâr olmalıdır.

¹⁰⁰ Moğol ordusuyla Hilafet ordusunun karşılaştığı tek meydan muharebesinden söz ediyor olmalıdır. İslâm kaynakları olayı farklı anlatırlar. Hilafet ordusunun önünden kaçır gibi yaparak tuzak kuran Moğollar kendilerine iltihak eden hain Müslüman rehberleri sayesinde orada bulunan büyük bir nehir üzerine (Nehr-i Şir veya Nehr-i Melik) kurulmuş su bentlerini yıktılar. Hilafet ordusunun arkasında, geldikleri yönde uzanan ova, bir gecede Dicle'nin sularıyla dolmuştu. 10 Muharrem/17 Ocak Perşembe günü hilafet ordusunun henüz çadırlarında uyuduğu bir sırada tan yeri ağarırken aniden saldırıya geçen Moğol ordusu, çok net, açık ve o oranda kolay bir zafer kazandı. Devâtdâr'la İbn Kür komutasındaki kuvvetlerden teşekkül eden hilafet ordusu askerleri ya öldürüldüler veya suda boğuldular. İbn Kür de ölenler arasındaydı. Çok küçük bir grup canını zor kurtarmıştı, Kurtulanlar, Devâtdâr başlarında olduğu halde kendilerini Bağdat'a zor attılar. Bazıları da Hulle ve Kufe'ye kaçmıştı. Bk. Reşidüddin, II, 285-286; Ebü'l-Ferec, II, 568; Cüveynî, 172; Yunîni, I, 88; Zehebi, *İber*, III, 277-278.

¹⁰¹ Rakamdaki abartı payı büyüktür.

“Zenginliği ve devâsâ boyutlardaki nüfusu göz önüne alınırsa Ha-li-fa'nın o zamanki krallığı, batı bölgelerindeki krallıkların tamamından önde geliyordu. Ha-li-fa'nın sarayı güzel kokulu değerli ağaçlardan sağlanmış ahşap aksamla inşa edilmişti. Duvarlarında ise siyah ve beyaz mermerler kullanılmıştı. Orada ele geçirilen altın ve değerli taşların miktarını hayal etmek mümkün değildir. Ha-li-fa'nın bütün eşleri Çinli idi. Tai sui tan, lan shi, se se, kin kang tsuan olarak adlandırılan iri inciler ve daha başka pek çok değerli emtia vardı. Bin liang altın değer biçilen kemerler de bulundu.¹⁰²

Bu krallık, yıkıldığı son Ha-li-fa'nın zamanına kadar 40 yöneticinin idaresi altında 600 yıl hüküm sürdü.

Burada diğer ülkelerin halkından daha kibar ve zarif bir halk vardır. Buradaki cins atlar da t'o-bi-ch'a olarak adlandırılır.

Ha-li-fa şarap içmez (içkili meclisler düzenlemez). Onun içeceği şekerle karıştırılmış portakal suyudur. 36 telli sazları vardır. Bir zaman Ha-li-fa baş ağrısına tutuldu, doktorları kendisine yardımcı olamadılar. Bunun üzerine Ha-li-fa'ye yeni icat 72 telli saz çalan bir adam gönderildi. Baş ağrısı bu müziği duyar duymaz kesildi.

Ha-li-fa kendisine bağlı bütün batı ülkelerinin halklarınca bir din büyüğü (patrik) kadar saygı görür.

Bağdat'ın batısında at sırtında 20 günlük bir yolculukla gidilen ve içinde gökyüzünün ilahî elçisi olan batı halklarının baş imamının defnedildiği¹⁰³ T'ien fang¹⁰⁴ vardır. Bu bilgenin¹⁰⁵ adı Pei-yen-ba-rh'dır.¹⁰⁶ Mabedin iç kısmında demir bir zincir bulunmaktadır. Ona tutunmaya teşebbüs edildiğinde, ki sadece bunu gerçekten inananlar başarabilir, inanmayanlar onu asla yakalayamayacaktır. Bu ülkenin halkının Pei-yen-ba-rh tarafından yazdırılmış¹⁰⁷ bir çok kutsal kitabı vardır. Halk zengindir, müreffehdir. Burada 20'den fazla şehir vardır.”

Ç'ang Te'nin anlattıkları yer yer günlük özelliğini kaybediyor. O, seyahat notlarında ne izlediği yola, ne de Hülâgû'ya gönderiliş sebebine dair bilgi veriyor. Günlüğündeki en son tarih dördüncü ayın altısıdır (yani 28 Nisan). Onun Karakurum'dan Ghi-li-rh (Mazenderan yakınlarında bir yer) seyahati, 13 Şubat-28 Nisan 1259 tarihleri arasındaki 74 günlük bir zaman dilimini kapsamaktadır. İslâmî kaynaklara göre Hülâgû bu devrede daha önce ikametgâhını hazırlattığı Tebriz'de bulunmaktaydı. Ancak 1259 Eylül'ünde Suriye'ye doğru sefere çıkmıştır.

Si Shi Ki, Ç'ang Te'nin bölgeye varmasından önceki askeri olaylarla, Batı Asya'daki yeni işgal ve istilâlara ilişkin¹⁰⁸ rivayet, bilgi ve geleneklerle alakalı kayıtlara sahiptir.¹⁰⁹ Seyyahımız sadece duyduklarını aktarmakla yetinmiş görünüyor. Seyahatnamenin son bölümünde kendisinin ülkesi dışında 14 ay geçirdiğini bildiriyor. Fakat günlüğü sadece 2,5 aylık bir dönemi kapsıyor. Neredeyse bir yıla

¹⁰² Moğollarca ele geçirilen servetin boyutları hakkında bk. Reşidüdin, II, 292; Ebü'l-Ferec, II, 569; Boyle, V, 349.

¹⁰³ Hz. Peygamber'i kastediyor.

¹⁰⁴ Kabe'yi barındıran Mescid-i Haram kastedilmektedir. Çin geleneğinde göksel ev, Çinlilerin ilahı T'ien'in yeryüzündeki mabedidir ve T'ien fang olarak adlandırılır. Bk. Tchao Yun-Koen, *Confucianesimo*, Milano 1997, s. 7.

¹⁰⁵ Kadim Çin geleneğinde yaşlı bilgelerin ilahî kaynaktan beslendiği kabul edilirdi. Bk. Wing-tsit Chan, “Çin dinleri”, *Asya Dinleri*, (edit. P.T. Raju, Joseph M. Kitagawa, İsmail R. Faruki, trc. Abdullah Davutoğlu), İstanbul 2002, s. 217-230.

¹⁰⁶ Peygamber.

¹⁰⁷ Asıl metinde “yazılmış” şeklinde kayıtlıdır.

¹⁰⁸ Mısır seferi gibi.

¹⁰⁹ Kayıtlar için bk. Bretschneider, I, 141 vd.

varan geri kalan zaman dilimini nerede geçirdiğine dair herhangi bir ipucu bulunmuyor. Bu durum ya gizlilik ilkesine riayetten kaynaklanmaktadır veya maalesef henüz günlüğün tamamına ulaşamamıştır.

Ç'ang Te'nin seyahat intibaları İslâm kaynaklarının, hattâ istilâ ve işgale uğrayan bölgelerde yaşayan gayr-i müslim tarihçilerin verdiği malumat yanında hem sınırlı, hem de hatalı bilgilerle doludur. Fakat bu durum bizi eserden müstağni kılmadığı gibi, seyahatnamenin orijinalitesine de halel getirmez. Zira işgal edilen toprakları, bu topraklarda yaşayan insanları, âdetlerini, inançlarını tanımayan yabancı bir seyyahın gözlemlerini yansıtmaması bizim açımızdan eseri ilginç kılan hususlardandır. Onun gerek İsmâîliler, gerek Bağdat'ın zaptı hakkındaki kayıtları, istilâdan hemen bir yıl sonra bölgeye ve bölgeye yakın yörelere kadar gelmiş, görgü tanığı olarak değilse de kendine anlatılanları aktaran bir ravi olarak tespit ettiği bilgileri yazmış ve en azından Moğollar arasında dolaşan söylentileri toplamış olması bakımından bütün eksikliklerine rağmen elbette önemlidir.

Ç'ang Te, Bağdat'ın işgalini takip eden satırlarda bize hoş bir sürpriz yapmakta ve Mescid-i Haram, Kâbe, Hacer-i Esved, Hz. Peygamber (sas) ve Kur'an nüshaları hakkında bilgi vermeye çalışmaktadır. Bu bilgilerdeki eksiklik ve yanlışlıklar bizleri şaşırtmakta fakat aynı zamanda Çin gibi devâsâ boyutlarda bir nüfusu barındıran, medeniyet ve kültüre hakkıyla âşinâ, bilgiye değer veren bir ülkenin elçilik yapabilecek seviyedeki bir simâsının bile İslâmiyeti neredeyse hiç tanımadığını göstermektedir. Belki bunu şahsî bir eksiklik, kişisel bir bilgi noksanı olarak da değerlendirmek mümkündür. Gerçek, ancak diğer Çin vakâyinâmelerindeki kayıtların incelenmesi sonucu tespit edilebilir.

Ayrıca -her ne kadar kaynağına net ve açık biçimde temas etmiyorsa da- Çinli elçinin aktardığı rivayetleri müstevlilerden aldığı kabul edildiğinde, onun kayıtlarından Moğolların işgal ettikleri ülkenin inançlarıyla ilgili bilgilerinin yetersizliği de meydana çıkmaktadır. Halbuki gerek Çinlilerin, gerekse Moğolların uzun asırlar boyunca Müslümanlarla iç içe, en azından komşu olarak yaşadığı, hattâ birtakım Müslüman görevliler istihdam ettikleri göz önüne alındığında İslâmiyet'e dair doğru ve sağlıklı bilgilerle mücehhez olmaları gerektiği var sayılabilir. Ama gerçekte durumun hiç de böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla batı seferinden sonra İlhanlı devletini kuran Moğolların nasıl olup da yarım asır bile geçmeden İslâm'ı kabul ettikleri daha bir dikkat çekici hal almaktadır.